

ПОЧАТКОВА ОСВІТА

УДК 373.3.015.3(477)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.13121090>

Проблема розвивального навчання в початковій школі в педагогічній спадщині педагогів-новаторів

Онишків Зіновій Михайлович

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти, факультет педагогіки і психології, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна <https://orcid.org/0000-0002-4851-070X>

Прийнято: 14.07.2024 | Опубліковано: 29.07.2024

Анотація: Мета статті полягає в дослідженні особливостей реалізації розвивального навчання в початковій школі в досвіді роботи педагогів-новаторів. У роботі використано такі методи, як аналіз, синтез, узагальнення. У **результатах** дослідження розглядаються методи і прийоми реалізації розвивального навчання в початковій школі в досвіді роботи педагогів-новаторів. Особлива увага приділяється формуванню ключових і предметних компетентностей, спрямованих на вироблення умінь діяти у нових ситуаціях. У статті розкриваються способи реалізації розвивального навчання в досвіді роботи педагогів-новаторів. Важливе місце відводиться розкриттю системи розвивального навчання в досвіді роботи В. Сухомлинського, яка охоплює уроки мислення, створення проблемних ситуацій, використання розумових вправ, задач на кмітливість, задач-жартів, задач-загадок, головоломок, творчих завдань з розвитку мислення молодших школярів, формування вміння вчитися,

гри в шахи. Дослідження також висвітлює способи розвитку мислення учнів у досвіді роботи В. Едігея, використання з цією метою завдань для відновлення деформованих слів, деформованих речень, завдань, що сприяють осмисленому запам'ятовуванню, швидкості, гнучкості, самостійності мислення, концентрації уваги, здатності до передбачення, розвитку творчого мислення. У статті розкривається досвід роботи С. Логачевської з питань розвивального навчання через внутрішньокласну диференціацію – диференціацію завдань за ступенем складності і ступенем самостійності, в процесі якої використовуються пізнавальні завдання на формування в учнів прийомів аналізу і синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення. У **висновках** підкреслюється методична цінність методів і прийомів реалізації проблемного навчання в досвіді роботи педагогів-новаторів, творче використання яких сприятиме підвищенню ефективності навчального процесу в початковій школі.

Ключові слова: *проблемне навчання, педагоги-новатори, уроки мислення, проблемні ситуації, розумові вправи, початкова школа.*

The Problem of Developmental Education in Junior School in the Pedagogical Heritage of Innovative Teachers

Zinoviy Onyshkiv

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogics and Methodology of Junior School and Pre-School Education, Department of Pedagogics and Psychology, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine <https://orcid.org/0000-0002-4851-070X>

Abstract: The **purpose** of the article is to investigate the peculiarities of the implementation of developmental education in junior school in the work experience of

innovative teachers. The work uses the following **methods**: analysis, synthesis, generalization. The **results** of the study consider the methods and techniques of implementing developmental education in junior school in the work experience of innovative teachers. Special attention is paid to the formation of key and subject matter competencies aimed at developing the ability to act in new situations. The article reveals ways of implementing developmental learning in the work experience of innovative teachers. An important place is given to the disclosure of the system of developmental education in the work experience of V. Sukhomlynskyi, which covers thinking lessons, creation of problem situations, use of mental exercises, tasks for cleverness, joke tasks, riddle tasks, puzzles, creative tasks for the development of thinking of younger schoolchildren, forming the ability to learn, to play chess. The research also sheds light on the methods of development of pupils' thinking in the work experience of V. Edihey, the use for this purpose of tasks to restore distorted words, distorted sentences, tasks that contribute to meaningful memorization, speed, flexibility, independent thinking, concentration of attention, the ability to predict, development of creative thinking. The article reveals the work experience of S. Lohachevska on the issues of developmental learning through in-class differentiation – differentiation of tasks by degree of complexity and degree of independence, in the process of which cognitive tasks are used to form pupils' tools of analysis and synthesis, comparison, abstraction, generalization. The **conclusions** emphasize the methodical value of the methods and techniques of implementing problem-based learning in the work experience of innovative teachers, the creative use of which will contribute to increasing the effectiveness of the educational process in junior school.

Key words: *problem-based learning, innovative teachers, thinking lessons, problem situations, mental exercises, junior school.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Впровадження концепції Нової української школи передбачає різнобічний розвиток особистості школяра відповідно до його вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування ключових і предметних компетентностей, яке передбачає зміщення акцентів з накопичення знань, умінь і навичок на вироблення умінь діяти, застосовувати досвід у проблемних умовах. Тому важливим напрямом реформування початкової школи є впровадження в практику роботи різних технологій навчання, досвіду роботи педагогів-новаторів з питань розвивального навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські науковці досліджували різні аспекти розвивального навчання в початковій школі: використання методів проблемного навчання (Т. Байбара [1] та ін.); формування загальнонавчальних умінь і навичок (О. Савченко [13]; Я. Кодлюк [9]; Т. Довга [5] та ін.); забезпечення взаємозв'язку навчання та розвитку особистості (М. Вашуленко [12], Н. Бібік [2], Л. Варзацька [3] та ін.); дослідження концепції розвивального навчання (Г. Костюк [10], О. Дусавицький [6], А. Захарова [8] та ін.). Результати цих досліджень послужили основою для розвитку проблеми розвивального навчання в досвіді роботи вчителів-практиків.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Реалізація проблеми розвивального навчання в початковій школі в умовах реалізації концептуальних положень Нової української школи вимагає особливої уваги. Тому вартій уваги досвід роботи педагогів-новаторів, зокрема методи і прийоми розвивального навчання, виділені та апробовані ними у власному педагогічному досвіді.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – розкрити особливості реалізації розвивального навчання в початковій школі в

досвіді роботи педагогів-новаторів. Відповідно до мети дослідження сформульовані такі завдання: розкрити сутність поняття розвивальне навчання, виділити методи і прийоми реалізації розвивального навчання в досвіді роботи педагогів-новаторів В. Сухомлинського, В. Едігея, С. Логачевської та охарактеризувати їх використання в практиці роботи початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Розвивальне навчання – це навчання, яке спрямоване на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школяра: сприймання, мислення, пам'яті, уяви тощо [4, с. 288].

Вартий уваги досвід роботи педагогів-новаторів В. Сухомлинського, В. Едігея, С. Логачевської з проблеми розвивальне навчання.

Система розвивального навчання В. Сухомлинського передбачала:

- 1) постановку вчителем перспективних цілей розвитку творчих здібностей учнів;
- 2) забезпечення тісного взаємозв'язку мовленнєвої, розумової і трудової діяльності молодших школярів;
- 3) уроки мислення на природі;
- 4) використання творчих завдань з розвитку мовлення молодших школярів;
- 5) стимулювання інтелектуальних і естетичних почуттів школяра [13, с. 128].

В. Сухомлинський вважав, що активна праця сприяє розвитку мислення учнів, розвитку думки. «Я прагнув того, щоб у праці народжувалася думка учня» [15, с. 470], хто захоплений цікавою працею, в того не може бути хаотичної думки й задубілої мови – «учень не тільки трудиться, але й мислить, обмірковує причинно-наслідкові зв'язки, намічає роботу на майбутнє», – зауважував В. Сухомлинський [15, с. 471]. Він вважав, що праця відіграє свою роль у розумовому розвитку, формує культуру мислення і мову, якщо вона організована обдуманно.

Для розвитку мислення молодших школярів В. Сухомлинський особливу роль відводив урокам мислення. Він вважав, що перші уроки мислення повинні бути не в класі, а серед природи. «Урок мислення – це і живе, безпосереднє сприйняття образів, картин, явищ, предметів навколишнього середовища, і логічний аналіз, здобуття знань, вправи для мислення, знаходження причин і наслідків» [15, с. 515]. І такими уроками мислення були уроки в школі під голубим небом, де учні читали сторінки найпрекраснішої в світі книги – книги природи, спостерігали за красою навколишнього оточення. Потрібно так вводити дітей у навколишній світ, вважав В. Сухомлинський, щоб кожний їхній крок був мандрівкою до джерела мислення й мови, щоб кожний вихованець зростав мудрим мислителем і дослідником [14, с. 32].

В. Сухомлинський прагнув, «щоб перш ніж розгорнути книжку, прочитати по складах перше слово, діти прочитали сторінки найпрекраснішої в світі книги – книги природи» [14, с. 33].

Важливу роль у розвитку мислення учнів відіграє дитяча допитливість. У школі під голубим небом В. Сухомлинський прагнув відкривати перед учнями вікно в навколишній світ. «Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки. Залишайте щось недомовлене, щоб дитині захотілося ще й ще раз повернутися до того, про що вона дізналася» [14, с. 41].

Розвитку мислення учнів сприяє формування в них уміння вчитися. Мало дати учням певне коло знань і умінь, необхідно формувати в них «уміння читати, писати, спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати свою думку» [14, с. 100].

В. Сухомлинський вважав, що ефективним прийомом, що сприяє розвитку мислення учнів, є створення проблемних ситуацій.

Розвитку мислення дітей сприяє використання у період дитинства так званих розумових вправ. Це створення в уяві дитини фантастичних образів. Перебуваючи на кургані, діти спостерігали за хмаринками. «Білі, пухнасті хмаринки були для них світом дивних відкриттів. В їх химерних образах, що швидко змінювалися, діти бачили звірів, казкових велетнів: дитяча фантазія швидкокрилим птахом линула в захмарні далі, за сині моря й ліси, в далекі невідомі країни» [14, с. 39].

Творення фантастичних образів, вважав В. Сухомлинський, це найкращий ґрунт, на якому зароджуються паростки буйної дитячої думки [14, с. 45].

В. Сухомлинський радив вчити дитину мислити. У школі не повинна панувати атмосфера заучування, а лише роздуми самого учня як жива творчість, яка згодом принесе незрівнянне почуття радості мислення. Діти не повинні переказувати слів учителя, а висловлювати своє судження. «Думка живе, збагачується, у дитини виробляється вміння думати, вона переживає почуття радості мислення, яке не можна ні з чим порівняти, насолоду від пізнання. Вона відчуває себе мислителем» [15, с. 453].

Щоб учителям забезпечити процес розвитку мислення школяра, потрібно знати його індивідуальні особливості, до кожної дитини знайти індивідуальний підхід. Основну причину відставання учня Василь Сухомлинський вбачав у тому, що учень не навчився мислити. Учитель повинен вивчити здатності кожної дитини, дати їй можливість відчути радість розумової праці. Він складав задачі для тих, хто повільно мислить. «Дітям потрібно давати різні за складністю задачі – з таким розрахунком, щоб кожна дитина могла досягти успіху» [14, с. 150]. Радість власного успіху додасть почуття впевненості у своїй можливості, посилить бажання вчитися.

Вивчаючи мислення дітей, В. Сухомлинський вказував на те, що треба вчити мислити дітей абстрактними поняттями. «Та шлях до абстрактного

пролягає через глибоке розуміння конкретного. Треба виховувати вміння мислити, інакше діти напружуватимуть пам'ять, зубритимуть, а це ще більше притуплює думку» [14, с. 148].

Особливу увагу В. Сухомлинський звертав на педагогічну освіту батьків щодо розвитку мислення дітей у дошкільні роки. «Ми прагнули озброїти батьків відповідними знаннями та навичками. На заняттях школи для батьків особливо велика увага приділялася питанню: як навчити дитину мислити, як розвивати її розумові здібності» [14, с. 149]. Батькам пояснювали, як відповідати на запитання малюків про навколишній світ, як розвивати допитливість і любов до знань дітей, розробили для дошкільнят програму прогулянок у природу, у якій визначили об'єкти, які вони повинні спостерігати.

Василь Сухомлинський вважав, що вправами, що пробуджують внутрішню енергію мозку, стимулюють розумову діяльність дитини, є розв'язування задач на кмітливість, задач-жартів, задач-загадок, головоломок. Тексти таких задач він брав з народної педагогіки. Для розв'язування більшості задач діти використовували малюнки, створювали схематичні предмети. Задачі для дітей підбирали різні за складністю таким чином, щоб кожна дитина могла досягти успіху.

«Розв'язування задач із «задачника навколишнього світу» в дитячі роки пробуджує думку, вчить думати. Не могло бути й мови про хороші знання ні з математики, ні з інших предметів, якби діти не навчилися думати, якби процес мислення не зміцнював мозок» [14, с. 153–154].

Для формування культури мислення В. Сухомлинський велике місце відводив шахам, оскільки гра в шахи дисциплінувала мислення. «Без шахів не можна уявити повноцінне виховання розумових здібностей і пам'яті. Гра в шахи повинна увійти в життя початкової школи як один з елементів розумової культури» [14, с. 153]. Особливо це стосується початкової школи.

Вартий уваги досвід роботи В. Едігея з проблеми розвивального навчання в процесі формування навичок читання. З цією метою він використовував анаграми. На уроці пропонував дітям відновити цілу групу слів, які класифікував таким чином: предмети, ознаки предметів, дії предметів. Наприклад [7, с. 10]:

І Р Л О С К	А Т Е М А М А К И Т
І Ж О Л К	И Т А Ч Я Н Н
И А В Н Д	И С Ь О М П
А З Е Г А Т	И Я Н Ш В

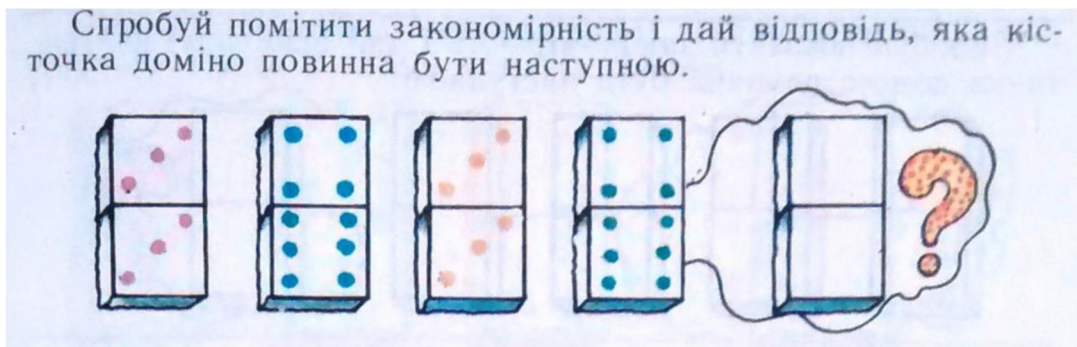
Робота з відновлення деформованих слів сприяє розвитку швидкості мислення, формуванню уваги. Поступово учні переходять до читання деформованих речень, у яких зберіглися порядок слів і велика буква. Наприклад [7, с. 32]:

миЗовий чевір

водНарі нильсий ромоз. теМе мезатіль. А довма петло. В чепі
вежріють гувлинки. буБася жев'я. коЮр тачие. леМанька діНайка лускає.
тіК саВька гіл патси в тукочку.

Такі завдання сприяють концентрації уваги, осмисленому запам'ятовуванню, швидкості, гнучкості, самостійності мислення, здатності до передбачення, розвитку творчого мислення.

В. Едігей для розвитку мислення учнів пропонував завдання на кмітливість, логічного характеру, на виявлення закономірностей. Наприклад [7, с. 230]:

Такі завдання сприяють розвитку мислення учнів, формуванню позитивного інтересу до навчання.

Цікавим є досвід роботи щодо забезпечення розвитку учнів вчителя початкових класів, вчителя-методиста, кандидата педагогічних наук С. Логачевської. У процесі внутрішньокласної диференціації вона використовує диференціацію завдань за ступенем складності: це завдання, що вимагають різної глибини узагальнення і висновків; завдання, розраховані на різний рівень теоретичного обґрунтування роботи; завдання репродуктивного і творчого характеру.

«Диференціація за ступенем складності, – підкреслювала С. Логачевська, – використовується не лише як засіб систематичного і послідовного розвитку мислення учнів, особливо з низьким рівнем розвитку, а й для формування позитивного ставлення до навчання, бо розв’язання посильної задачі стимулює бажання до подальшої праці і підвищує самооцінку своїх можливостей» [11, с. 82–83].

Наведемо приклади нарощування складності завдань, які Світлана Панасівна використовує з розвитку мовлення молодших школярів.

1. Переказати зміст оповідання за малюнком.
2. Скласти оповідання за динамічним малюнковим планом (учні виставляють на фланелографі окремі деталі малюнка, за якими складають речення, пов’язуючи їх у розповідь).

3. Розмістити у певному порядку сюжетні малюнки, за якими потрібно скласти оповідання.
4. Скласти оповідання за опорними словами (за аналогією).
5. Скласти оповідання за планом.
6. На основі малюнка домислити, що могло бути до і може бути після зображених подій.
7. Скласти оповідання з власного життя [11, с. 84].

С. Логачевська вважає, що поступове ускладнення завдань дає можливість учневі перейти на більш високий рівень пізнавальної діяльності.

У процесі диференціації завдань за ступенем самостійності кількість інформації про хід розв'язування дозується від найбільш повної до найменш повної, а також варіюється за характером: конкретизація завдань; розв'язування допоміжних завдань, що приводить до розв'язання основного завдання; вказівка на прийом розв'язання; навідні запитання; наочне підкріплення.

У залежності від сформованості в учнів навичок розв'язування пізнавальних завдань поступово кількість необхідної інформації С. Логачевська зменшує, приділяючи значну увагу формуванню в учнів прийомів аналізу і синтезу, порівнянню, абстрагуванню й узагальненню.

Під час диференціації за ступенем самостійності С. Логачевська використовує такі групи завдань: інструкційні, з елементами допомоги, з елементами осмисленого застосування знань. Зокрема, «характерною ознакою завдань третьої групи є наявність у них елементів, що вимагають осмисленого застосування знань, самостійного пошуку відповіді, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, подібності й відмінності шляхом порівняння, розпізнавання істотних ознак виучуваних явищ та їхньої класифікації» [11, с. 95].

Велику дидактичну цінність становлять питання на порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнюючого характеру,

завдань з вибором рішення і застосуванням класифікації. Для виконання завдань з елементами осмисленого застосування знань необхідна напружена робота мислення, володіння способами навчальної і розумової діяльності. У цьому випадку учні самостійно вибирають засоби і методи розв'язування запропонованих їм завдань.

Висновки. Аналіз досвіду роботи педагогів-новаторів В. Сухомлинського, В. Едігея, С. Логачевської дає підстави стверджувати про наявність значного методичного потенціалу щодо вирішення проблеми розвивального навчання в початковій школі. Це і уроки мислення в природі, формування в учнів умінь вчитися, створення проблемних ситуацій, використання розумових вправ, забезпечення взаємозв'язку розумової і трудової діяльності, врахування індивідуальних особливостей кожної дитини, робота з деформованими словами та реченнями, завдання на кмітливість, виявлення закономірностей та ін.

Таким чином, досвід роботи педагогів-новаторів є особливо актуальним сьогодні, коли філософія освіти орієнтована на дитиноцентризм у навчанні. Творче використання їхнього досвіду роботи суттєво збагатить методичний арсенал методів і прийомів проблемного навчання в умовах початкової школи.

Список використаних джерел

1. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства: навчальний посібник. Київ: Веселка, 1998. 334 с.
2. Бібік Н. М., Вашуленко М. С., Мартиненко В. О. та ін. Формування предметних компетентностей учнів початкової школи: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2014. 346 с.
3. Варзацька Л. О. Мова і мовлення. Розвиваюче навчання в початкових класах: Методичний посібник для вчителів, студентів, методистів. Кам'янець–Подільський: Абетка, 2001. 226 с.

4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1987. 376 с.
5. Довга Т. Я., Нікітіна О. О. Загальнонавчальні уміння і навички: теорія і практика формування в учнів початкової школи: методичний посібник. Київ: ТОВ «СІТПРІНТ», 2013. 96 с.
6. Дусавицький О. К. Розвиваюче навчання: Найважливіші напрями роботи. *Початкова школа*. 2006. №20. С.20.
7. Едігей В. Вчися читати, малюк! Київ: Гранд, 1993. 254 с.
8. Захарова А. М. Розвивальне навчання в початковій школі. *Психологія і педагогіка*. 2019. №1. С. 21–27.
9. Кодлюк Я.П. Формування уміння вчитися. Навчання і виховання учнів 2 класу: методичний посібник для вчителів /упор. О. Я. Савченко. Київ: вид-во «Початкова школа», 2002. С. 60–77.
10. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /за ред. Л. М. Проколієнко; уклад. В. А. Андрієвська, Р. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. Київ: Радянська школа, 1090. 608 с.
11. Логачевська С. П. Дійти до кожного учня /за ред. О. Я. Савченко. Київ: Радянська школа, 1990. 158 с.
12. Методика навчання української мови в початковій школі: посібник для студентів вищих навчальних закладів /за наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ: Літера ЛТД, 2011. 364 с.
13. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів. Київ: Генеза, 2002. 368 с.
14. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1976. Т.3. С. 7–279.
15. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1976. Т.2. С. 419–654.